

teadmisi paljudes osades täiendama, muidugi meie oludes kättesaadava nabi kirjanduse varal. See kõik võttis rohkem aega kui esialgu võis arvata.”

Seega, vaatamata ülalmainitud kriitilistele märkustele ja tähelepanekutele, on tegemist väga soliidse ja arvestatava tööga Lähis-Ida uuringute alal ning mõnes mõttes võib pidada Haljand Udami lausa eesti turkoloogia pioneeriks. Tema teos on tõsiseltvõetav uurimistöo, mida võib kasutada nii õppematerjalina kõrgkoolides kui ka teosena, millele saab toetuda orientalistika-alastes uuringutes, eelkõige mis puudutavad Türgi kultuuri-, usundi- ja ajalugu.

Jääb loota, et lähimas tulevikus huvi Türgi ajaloo vastu ei vaibu, vaid kasvab jätkuvalt ning selles valdkonnas ilmub rida uusi põhjalikke uurimistöid.

VLADIMIR SAZONOV

Tiina Tamman, *August Torma: sõdur, saadik, salaagent* (Tallinn: Argo, 2011), 391 lk. ISBN 9789949466412.

Tina Tamman, *The last ambassador: August Torma, soldier, diplomat, spy, On the boundary of two worlds: identity, freedom, and moral imagination in the Baltics*, 29 (Amsterdam; New York: Rodopi, 2011), 251 lk. ISBN 9789042033139.

Glasgow ülikoolis doktorikraadi kaitsnud Tiina Tamman on dissertatsiooni põhjal avaldanud raamatu August Torma (1895–1971) elust sõduri, diplomaadi ja “salaagendina”. Teos ilmus esmalt inglise keeles Rodopi kirjastuses ning seejärel eestikeelses autoritõlkes kirjastuses Argo. Taolise eluloo ilmumine on loomulikult tervitatav, sest oluliste ja ka vähemoluliste Eesti poliitikute, kultuuri- ja majandustegelaste ja diplomaatide biograafiatest ei saa ilmselt kunagi küllalt. Olen veendunud, et elulood on osaks vundamendist, millele rajada suurema üldistusjõuga analüüsid. Ühe isiku elukäik – lapsepõlv, tööaastad, saatus – võib pakkuda head sissejuhatust teatud ajastusse: inimese võitlused peegeldavad ühiskondlikke probleeme ning “ajaloo keerdkäike”.

August Torma sündmusterohke elukäik pakub ajaloolasele rohkelt materjali. Ta teenis ohvitserina tsaariarmees ning hiljem brittide heaks Vene kodusõjas, oli Eesti Vabariigi sünni juures, töötas sõdadevahelisel perioodil karjääridiplomaadina välisministeeriumis, oli iseseisvuse huku ajal Eesti esindaja Londonis ning jätkas sellena Ühendkuningriigis kuni oma surmani 1971. aastal. Torma karjäär võimaldab paksude pintsli tõmmetega maalida Eesti ajalugu iseseisvuse kättevõitmisest selle kaotuseni Teises maailmasõjas ja siis külma sõja kuldaegadeni. Vaadake, mida võivad hariliku provintsipoisiga teha kaks maailmasõda, impeeriumide langus ja tõus ning väikeriikide paljunemine ja hukk!

Tiina Tamman on teinud väga head tööd, et Torma elulugu mitme riigi arhiividest väljaotsitud mosaiigitükkidest kokku panna. Ta on leidnud andmeid Torma õpingute kohta Peterburis, mis küll Esimese maailmasõja alguses pooleli jäid (hiljem lõpetas ta töö kõrvalt Tartu ülikooli õigusteaduse erialal), ning toob välja noore mehe muusikahuvi ja seltskondliku lihvi, mis sillutasid teed diplomaadikarjäärile. Esialgu ootas aga noormeest tsaariarmee ning haavataasaamine rindel. Tamman on isegi leidnud Tormale pühendatud Johannes Semperi nekroloogi ajalehest Eesti Sõjamees, mis osutus küll ennatlikuks, sest “haruldast andi ja tööjõudu” tõestanud lipnik jõudis Austria Punase Risti abil neutraalsesse Taani. Seal vangilaagris kohutus Torma Oskar Öpikuga, hilisema kolleegiga välisministeeriumist, ning ka Kopenhaagenis peakorterisse asunud välisdelegatsiooni liikmete Jaan Tõnissoni, Karl Menningu, Mihkel Martna ja Ferdinand Kulliga. Tormal õnnestus jääda mõneks ajaks vene emigrantide perre koduõpetajaks, kuid läks siis septembris 1918 brittide luureteenistusse Arhangelskis, kus tema ülesandeks oli telegraafiteadete tsensuur. Britid hindasid Torma usinust, visadust ja täpsust ning ülendasid ta ohvitseriks.

Suurbriti interventsiooni lõppedes rakendas vahepeal oma iseseisvust kindlustanud Eesti Vabariik Tormat atašeeni, hiljem diplomaadina. Esimeseks peatuspaigaks oli Kaunas, siis välisministeeriumi poliitiline osakond (mida ta juhatas), lühiajaliselt Moskva ja Pariis ning seejärel Rooma ja London. Üheaegselt esindustega Roomas ja Londonis oli Torma ka Eesti alaline esindaja Rahvasteliidu juures Genfis, tunnistades seega kollektiivse julgeoleku ning rahulootuste mõranemist ja purunemist 1930. aastatel. Teise maailmasõja puhkedes ning pärast 1940. aasta juunikuud jäi Torma mureks Eesti Vabariigi järjekesvuse põhjendamine ning oma ministristaatuse hoidmine Briti valitsuse silmis. Kuigi *Whitehall* tunnistas Nõukogude anneksiooni *de facto*, õnnestus tal ära hoida Eesti saatkonna sulgemine ning Torma püsis “fantoom-saadikuna” ametis oma surmani. Kuigi

võib ette heita, et diplomaadina sõlmis ta liigagi intiimseid sidemeid Briti ametkondadega, aitasid just need kaasa kontinuiteedipoliitika püsimisele.

Lausa detektiivi osavuse ja imekspandava järjekindlusega on Tamman heitnud valgust Torma sidemetele Briti luureteenistusega, tema staatusele “salaagendina”, mis paistab olevat katkenud vaid Eesti Vabariigi lühiajalise olemasolu jooksul. Jäljed peituvad Londoni saatkonna arvepidamises. 1943. aastal otsustas Briti sõjatranspordiministeerium maksta saatkonna toetuseks iga Eesti laeva prahtimise eest sada naela, kokku 2000 naela aastas. Välisministeerium oli mures, et toetusest võib Nõukogude saatkond teada saada: “[...] sellepärast me mõtleme, et seda kavandatavat dotatsiooni võiks hr Tormale maksta mitteametlikult *teatud organisatsiooni poolt*, mis on temaga juba ühenduses ja mis on vägagi nõus seda tegema” (lk 307). Sõjajärgsel perioodil puutus Tormaga kokku Alfons Rebane, kes juhtis Briti vastuluure (SIS) operatsioone Balti riikides. 1958. aastal kirjutab Rebane Hjalmar Mäele: “[Torma] on kõik oma trumbid ja kaardid äramänginud inglaste kätte ja ei ole rohkem kui inglaste vastuluure ametnik. Olles varem nende teenistuses, oli minul võimalik näha kõike väga lähedalt” (lk 312). Lisaks on Tamman sõelnud Torma kirjavahetusest välja tema kontaktid Briti luureohvitseride Leslie H. Mitchelli, Sandy McKibini, Brian Giffey jt-ga.

Teenete osutamine Briti valitsusele aitab selgitada 32 000 naela päritolu saatkonna bilansis Torma surses, mis on toonud kaasa süüdistusi ebaaususes nii paguluses (August Ots, *Mehed sündmuste kurvidel*, Stockholm 1976) kui ka Nõukogude Eestis (Rein Kordes, *Eesti emigrantide saatusaastad*, 2, Tallinn 1978). Nagu Tiina Tamman on hästi selgitanud, oli tegu suure summaga. Viie magamistoaga maja ihaldusväärses Londoni linnajaos maksis toona vähem kui 25 000 naela. Lisaks oli Torma isiklikule arvele aastate jooksul kogunenud koguni 34 462 naela. Loomulikult ei olnud kogu summa pärit salateenistuselt, oma osa võis tulla pärijateta manalatele läinud pagulastelt, annetajatelt, loomulikult Eesti passide väljastamistasudest. Et saatkonna ja isiklikud arved segamini võisid minna, oli loomulik, sest Nõukogude “kätt” kartes seisid ka esinduse summad personaalsetel arvel (saatkonna summad läksid Torma surses nõunik Ernst Saarepera nimele). Lõpetuseks leiab Tamman, et kuna saatkonna arvepidamine ilmselt konspiratiivsuse-kaalutlustel hävitati, on kahjuks võimatu tõestada Torma ausust. Nõustun autori arvamusega, et omakasu ei maksa Tormale süüks panna. Mis võiks aga selgitada saatkonna hoone käestlaskmist? Algatusvõime puudumine? Kartus, et lõpuks jõuab see niikuinii Nõukogude Liidu kättesse?

Mis puutub Tormasse kui vaatelejasse, talletajasse ja analüüsijasse, oleme lõhkise küna ees. Torma kirjavahetusest, märkmetest, memodest ja kõnedest on raske leida tollaste sündmuste ja nähtuste sügavamad analüüsi. Võib vaid kaasa tunda biograafile, kes on püüdnud Torma mõtteid ja tundeid Eesti ajaloo pöördehetkil ära arvata. Nii näiteks pakub ta, et “1940. aastal pidi Torma olema üksainus vastukäivaid mõtteid täis närvipundar” (lk 210), kuid et Torma enda napid kirjeldused psühholoogiasse ei lasku, jääb see vaid spekulatsiooniks. Tiina Tamman ei leia, et Tormal oleks puudunud analüüsivõime ja piisavalt terav mõistus. Pigem otsib ta põhjust mehe isikuomadustest. Korduvalt rõhutab ta, et Torma oli iseloomult kinnine, kes avas end ainult abikaasa Alice’ile; Johan Leppikut tsiteerides: “Tundeilm seitsme pitsati all, nagu ei olekski inimlikku nõrkust, vigu ega väärtusi. Aima, mis aima, see mu oma teha” (lk 338). “Väga endassetõmbunud mees, kes vältis avalikku konflikti, kui aga vähegi sai,” võtab Tamman kokku (lk 334). Jääb mulje, et tegu oli üdini tööle pühendunud kohuseinimesega, kellest kirjutas Max Weber; välja lööb töomesilase visadus ja usinus, mis tegi tast kasuliku ohvitseri brittidele.

Torma poolt ülemustele ja kolleegidele saadetud aruandeid, mida pika teenistuse jooksul kogunes tublisti, iseloomustab Tamman: “talle meeldis ettekannetes keskenduda sündmustele ja loetud või kuulnud arvamustele, jättes isikliku arvamuse ja muljed kindlalt enda teada” (lk 66). Kuigi Tormast loodeti Elmar Kirovari andmetel õpetada välja Eesti Philippe Berthelot’d, kes kindlustaks välispoliitika pikaajalise järjepidevuse, ei ole tema sulest leitud ühtki alusdokumenti, mis kinnitaks Torma staatust poliitika kujundajana, isegi mitte tema poliitilise osakonna juhataja ametiajast. Tamman kirjutab: “Samas on kuhjaga näiteid tema andest kopeerimise, üleskirjutamise ja tekstide toimetamise vallas. Poliitilise osakonna juhatajana oli tema ülesandeks saata saatkondadele ringkirju. Enamasti olid need saadikutelt saadud ettekannete tekstid ilma mingisuguse täienduseta [sic!].”

Arvustajana tahan olla pisut pahatahtlikum kui biograaf ning välja pakuda hoopis teistsuguse selgituse. Kaasajastki teame, et uut riigiaparaati üles ehitades eelistatakse noorust, entusiasmi ja truudust tihti kõrgemalt kui kogemust, mis pärit eelmise riigikorra ajast. Eesti Vabariigi alguses ei jäänudki muud üle, kui kasvatada uut riigiaadlit otse külast tulnud maa-poistest. Eesti soost välja õppinud ametnikke nappis, diplomaate polnud hoopiski võtta. “Kehra metsast maailma” – nii on oma mälestused pealkirjastanud näiteks Kaarel Robert Pusta, intellektuaal kolleegide hulgas. Tagasihoidliku hariduse kiuste suudeti diplomaadieluga hästi kohaneda, teeniti välja väliskolleegide lugupidamine. Ent välispoliitikas orienteerumiseks,

rahvusvahelise poliitika sügavamaks analüüsiks on andele lisaks vaja veel midagi väga olulist – institutsionaalset mälu, mis talletab rohkem teavet, kui inimene oma lühikese eluea jooksul on suuteline. Mida võisidki Eesti poliitikud ja riigiametnikud taibata Euroopa poliitika sügavamatest hoo-vustest või teguritest, mis tegid Eesti Vabariigi võimalikuks ja siis jälle mitte? Nii jõuamegi taas Vahur Made leidliku metafoorini: külaline maailmapoliitikas. Milline kummaline mõttelaiskus valitses 1939. aasta hilis-suvel, kui külalisele uks kinni löödi. Jäägu seda illustreerima Torma ette-kanne sama aasta 25. augustil: “Meie seisukohta rahvusvahelisel maleväljal uus leping minu arvates sisuliselt ei muuda. Lootsime varem, et suudame konflikti puhul Euroopas jääda erapooletuks ja loodame seda ka praegu.”

KAAREL PIIRIMÄE

